

Gülşən ƏLİYEVA-KƏNGƏRLİ

"Kəssə, hər kim tökülən qan izini..."

H.Cavidin "Peyğəmbər" dramında
ideal şəxsiyyət məsələsi

Tarixdə şəxsiyyətin rolu həlledicidir. Yetmiş illik sovet dönməndə bizi zorla inandırmaqda çalışıblar ki, tarixin hərəkatverici qüvvəsi kütüldür. Əlbəttə, bu, kökündən səhv idi. Bunu ona görə deyirdilər ki, türk-islam tarixindəki böyük şəxsiyyətlərin rolunu heçə endirislər. Belə yanaşma ruslara sərf edirdi. Amma tarixdə 17 imperiya yaratmış, dünyaya Mete, Atilla, Çingiz xan, Əmir Teymur, Babur, İdrım Beyazid, Şah İsmayıl kimi tarixi, Nizami Gəncəvi, Əhməd Yəsəvi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli kimi ədəbi şəxsiyyətlər bəxş etmiş türklərə heç vaxtla sərf olmur. Bizim tarix, bizim ədəbiyyat böyük dövletlər, qəhrəman şəxsiyyətlər, möhtəşəm eposlar ("Kitabi - Dədə Qorqud", "Manas", "Koroğlu"), dəhi sənətkarlar tarixidir. Ona görə də ədəbiyyatımızda, xüsusilə də dramaturgiyamızda tarixi mövzu - tarixi şəxsiyyətlərin bədii xarakterlərini yaradılması həmişə aktual olub. Məhəmməd Peyğəmbər, filosof şair Omar Xəyyam, Əhəd Nizami, Əmir Teymur, hürufi şair Nəsimi, M.P.Vaqif dramaturgiyamızın əzəmətli bədii-tarixi surətləri olub.

Peyğəmbər Allahdan sonra dilə gətirilən ikinci müqəddəs Ad - Sözdür. Bu sözün özündə bir ülvyyət, bir qudsyyət, layəqət və əzəmət var. Dördüncü səma kitabını, müqəddəs "Quran"ı gətirmiş Məhəmməd Əleyhüssəlam - İslam Peyğəmbəridir. O, sonuncu və ən qudrətli peyğəmbərdir. O, bir olan Allahın yerdəki elçisidir. bədənə ətdən, varlığını nurdan yaranıb. Əgər hicrətdən - 622-ci ildən saysaq, 1392 ildir ki, bu ilahi Ad tarixdə və qəlblərdə dua və sənəlarla, eşq və məhəbbətlə, hörmət və izətlə yad edilmişkdir. Hər bir müsəlman gəccə yatağına girəndə "Əşhadü - ən la ilahə illəllah, Əşhadü ənne Muhəmməden Rasulullah" deyərək kəlməyi-şəhadət gətirir, Allaha barabər olan rəsulunu - Məhəmməd Əleyhüssəlamı da sevgi və həyəcənla anır.

Dəhi Azərbaycan şairi, böyük dramaturq və romantik-filosof Hüseyn Cavid də öz "Peyğəmbər" dramında İslam dininin başını belə bir ülvyyət məqamında qələmə alıb, onun həm ilahiliyini, həm də şəxsiyyət kimi tarixiliyini ədəbiyyata gətirib. Dünya ədəbiyyatında Peyğəmbər mövzusunda bir sıra dəyərli bədii-fəlsəfi və tarixi əsərlər yazılıb. Hə. Məhəmmədin obrazı türk yazılı ədəbiyyatına Balasaqınlu Yusifin "Qutadqu bilik" əsəri ilə daxil olur. Bu da təxminən "Quran"ın türk dilinə ilk dəfə tərcümə olunduğu dövrə - XI əsrə təsadüf edir. Peyğəmbər türk yazılı ədəbiyyatına Yalavac adı ilə daxil olur. Təsəvvütiyün yalavacı - peyğəmbəri, banisi Əlibəy Hüseynzadə "Yalavacın qızı" şeirində yazırdı:

*Yalavac qızı Zəhra! Ey şanlı qadın
Qaranlığa sərəf vermmişdin.*

Məhəmməd elə dəhi, ilahi bir şəxsiyyət idi ki, onun bütöv obrazını, xüsusilə Allahdan nur alan daxili aləmini nə bədii sözün, nə rənglərin, nə də səsin - musiqinin qudrətli ilə yaratmaq mümkün deyil.

Bununla yanaşı, tarix boyu fərqli sənət sahəsinin təmsilçiləri onun obrazını yaratmaqda cəhd etmişlər. Şərin dəhi rəssamı Sultan Məhəmməd "Peyğəmbərin məracı" adlı əzəmətli bir sənət əsəri yaratmışdır. Nizami Gəncəvi də daxil olmaqla, Azərbaycan və Şərqi bütün şairləri öz dastanlarının başlanğıcında Peyğəmbərin şərinə nəl yazmışlar. Füzuli qəzəllərini mühüm bir qismi Peyğəmbərin dinlər və ümuman bəşər tarixindəki müstəsna mövqeyinə həsr olunmuşdur.

Qərb ədəbiyyatında isə Məhəmməd Əleyhüssəlamın şəxsiyyətinə marağ çox güclü olsa da, ziddiyyətli olub. Qərb Renessansının banisi sayılan Aligyeri Dante Peyğəmbərimizin obrazını yaratdı. 1742-ci ildə böyük fransız maarifçi-filosofu Volter "Məhəmməd" faciəsini yazıb. Oz əsərlərində alman və dünya romantizminin zirvələrini yaradan İ.V.Höte məşhur "Qərb-Şərqi divanı"nda Məhəmmədi böyük diqqətlə təsvir edib. XX əsrin əvvəllərində Almaniyaya mühacirət edən ərəb yazıçısı Cübrən Xəlil Cübrən ərəbi "Məhəmməd" adlı maraqlı bir fəlsəfi-publistik əsəre yazıb.

Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" mənzum dramı totalitar sovet ideologiyasının kəşhakə vaxtı, marksizmdən gələn "din xalq üçün tiryaqı" kəlamının rəsni qanuna, ehkam və şüara çevrildiyi 1923-cü ildə çap olunub. H.Cavidin əsəri Məhəmməd Əleyhüssəlam mövzusunda XX əsrdə ilk və sonuncu müraciət idi. XXI əsrdə xalq şairi Zəlimxan Yaqub möhtəşəm "Peyğəmbər" poemasını yazdı. XX əsrin 60-cı illərində "Hüseyn Cavid" (1960) monografiyası ilə cavidşünaslığın yeni mərhələsinin əsasını qoyan akademik Məmməd Cəfər belə qənaətə gəlir ki, "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" Hüseyn Cavidin dramatik baxımdan ən zəif əsərləridir. (Məmməd Cəfər. "Seçilmiş əsərləri", iki cildə, II c.). Amma böyük alim unudurdu ki, Cavid bu əsərləri səhnə üçün yazmamışdı. Təsəvvüfi deyil ki, 4 pərdəli dramın əvvəlində səhnə əsərləri üçün səciyyəvi olan, rejissor və aktyor üçün nəzərdə tutulan "Əşxas" verilmişdiyi. (Bax, Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə, III c. Bakı, Elm, 2007, c. 171. Qeyd. Peyğəmbər əsərinin sitaltar bu mənbədən səhifəsi göstərilənməklə verilecək G.Ə.-K.)

1923-cü ildə "Peyğəmbər" çap edildikdən sonra Azərbaycan cavidşünaslığının banilərindən tənqidçi və ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynəlli aprel ayında Maarif evində əsər haqqında geniş məruzə edib. (Bax: "Maarif və mədəniyyət" jurnalı. 1926, №9, s.42-45, № 10-11, s. 55-59)

H.Zeynəlli H.Cavida yüksək dəyər verərək yazırdı: "Cavid kimi ümuman sevimlisi olan bir şairimizdən hələ mürəkkəbi qurumamış "Peyğəmbər" haqqında tənqidçilər misali mülhazələr yürütməyə cəsarat etməyə məcbur olduq, zətan həm əvvəldən bu fikirdə deyildim" (Zeynəlli H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı" 1983. S. 36. Qeyd: Sitaltar bu mənbədən verilecək.)

Bu qeyd göstərir ki, "Peyğəmbər" yazarkən 41 yaşlı H.Cavid ciddi şöhrət sahibi idi, çünki bu mülhazədə ona böyük ehtiram əlavə olunur. Bununla belə, H.Zeynəlli H.Cavid öz əsrinin və mənsub olduğu cərəyanın hüddütlərini aşə bilməməkdə, həmçinin böyük mövzular götürüb lazımi bədii-fəlsəfi səviyyədə işləməməkdə tənqid edir: "Cavidin ən zəif nöqtələrindən biri də böyük mövzuları alıb üzərində çox çalışmışmasıdır. Ona görədir ki, ondan gözlədiyimiz qədər böyük bir əsər meydana atmaz. Cavid bir "Şeyx Sənən" yazıb, bir "Uçurum" açar, bir "Afət" doğurar, bir "İblis" rəqs etdirir, bir "Peyğəmbər" yazır, qəyrat edib, bəlkə də, indi bir Çingiz, yarım bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə cəsarət atacaq... Bəzən birinəni olduqca quvvətli təsvir etmək istərəkən doqdaqlarına verdiyi sözləri son dərəcə zəif və biçimsiz bir hala qoyar və təcəllə etdirədiyi simalarnı nə hərəkatini, nə də sözlərinin təressüd və kontrol altına alar" (s. 43). Bunun səbəbini tənqidçi H.Cavidin türk şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Tövfiq Fikrat, Rza Toftiqin tərzində yazmasıyla əlaqələndirir.

